BİBLİYOGRAFYA :

Thúry József, "Az 'Abuşka Lugati' czímü çağatáy szótár (Abuşka Lugatı adlı Çagatay sözlüğü)", *KS*, V (1904), s. 1-21; a.mlf., *A közép-ázsiai török nyelv ismertései*, Budapest 1906 (Türkçe tercümesi için bk. Ragıp Hulûsi [Özdem], "Orta-Asya Türkçesi üzerine tedkikler", *MTM*, 1/2 (1331), s. 207-233); Hasan Eren, "Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar", *DTCFD*, VIII/1-2 (1950), s. 145-163; Janos Eckmann, "Die Tschaghataische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1964, II, 352; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1974, II, 224-225; "Abuşka", *TA*, 1, 91.

 OSMAN F. SERTKAYA

ÂC

(العاج)

(bk. FİLDİŞİ).

ACÂİBÜ'l-ÂSÂR

(عجائب الآثار)

Abdurrahman el-Cebertî'nin (ö. 1825) **XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk çeyreğini içine alan Mısır tarihine dair Arapça eseri.**

Tam adı *ʿAcâʾibü'l-âs̱âr fi't-terâcim ve'l-aḫbâr*'dır. Eser Osmanlı dönemi Mısır mahallî tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. Müellifin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, ilk üç cildi 1220-1221 (1805-1806), dördüncü cildi ise ihtiva ettiği dönem olan 1221-1236 (1806-1821) yılları arasında kaleme alınmıştır. Eserin başında, tarih ilmi, tarihin mahiyeti, faydası, İslâm'da tarih ve takvim başlangıcının tesbiti ile ilgili kısa bir girişten sonra İslâm tarihi alanında kaleme alınan belli başlı eserler zikredilmektedir. Mukaddime kısmında ise bir nevi adalet felsefesi yapılarak adalet ve adaletin uygulanmasıyla ilgileri bakımından insanlar gruplara ayrılıp değerlendirilmekte ve devlet yöneticilerine öğütler verilmektedir. Devamında başlangıçtan XII. yüzyılın başlarına kadar Mısır tarihinin bir özeti yapılmakta, mukaddimeden sonra da kronolojik sıraya göre olaylar ele alınmaktadır. Olayların yıl, ay ve günlere göre verilmesinin ardından her yılın sonunda o yıl vefat etmiş kimselerin biyografileri yer almaktadır. XII. yüzyılın başından 1190 (1776) yılına kadar geçen olaylar birinci ciltte, 1190-1212 (1776-1798) yılları arasındaki olaylar ikinci ciltte, 1213-1220 (1799-1806) yılları arasındaki olaylar üçüncü ciltte, bu tarihten 1236 (1821) yılına kadar geçen olaylar da dördüncü ciltte anlatılmıştır.

Cebertî'nin kaydettiğine göre, eserin kapsadığı dönemin ilk kısmını kaleme almak için yaptığı kaynak araştırması pek olumlu sonuç vermemiş, bu yüzden müellif 1100-1170 (1688-1757) yılları arasındaki olayların tesbiti için şifahî mâlumata, resmî kayıt ve sicillere, hatta türbe ve mezar taşlarındaki bilgilere müracaat etmiştir. 1170-1190 (1757-1776) yılları arasında geçen olaylara ise bizzat şahit olmuş, ancak zamanla bunları unutmuş olduğundan, eseri yazmaya başladığında hâfızasını yoklayarak hatırladığı bilgileri kaydetmiştir. 1190 (1776) yılından telif zamanına kadar geçen süre içinde ise düzenli notlar tutmuştur. Son üç cildin 1190 (1776) yılından sonraki olayları kapsadığı göz önüne alınırsa, eserin tamamına yakın kısmının düzenli tutulan notlara dayandığı anlaşılır. Cebertî, eserin telifiyle ilgili olarak, yukarıda verilen bilgiler yanında daha başka açıklamalarda da bulunmaktadır. *Silkü'd-dürer fî aʿyâni'l-ḳarni's-s̱ânî ʿaşer* adlı eserin müellifi Şamlı tarihçi Murâdî, eserinin telifi için İslâm dünyasının çeşitli yerlerindeki birçok âlim yanında *Tâcü'l-ʿarûs*'un müellifi Murtazâ ez-Zebîdî'den de yardım isteğinde bulunmuştu. Talebesi Cebertî'nin de yardımıyla bilgi toplamaya başlayan Zebîdî kısa bir süre sonra vefat edince (Nisan 1791), Murâdî Cebertî'ye mektup yazarak toplanan bilgileri göndermesini istemişti. Bunun üzerine hocasının derlediği notları bulan Cebertî kendi müsvedde notlarını da tamamlamaya çalışmış, fakat bu sırada Murâdî'nin de vefat haberini alınca (Ekim 1791) çalışmasını bir kenara bırakmıştı. Cebertî'nin bu çalışması, daha sonra kaleme almaya başladığı eserinde büyük bir yekün tutan biyografik muhtevayı ve bu bilginin niçin Murâdî'nin eseri gibi XII. (XVIII.) yüzyıl üzerinde yoğunlaştığını açıklamaktadır. Ayrıca, Cebertî'nin eserine verdiği adda önce "terâcim"i, sonra "ahbâr"ı zikretmesi tesadüfî olmayıp eserde biyografik muhtevanın ağırlığına işaret etmektedir.

Eserde Memlüklü tarihi ve tarihçilerine çok az yer verildiği için, Cebertî'nin bu tarihçilerden ne ölçüde faydalandığını tesbit etmek oldukça güçtür. Ayrıca eserini başlattığı XVIII. yüzyıl başlarından önceki olaylara ayırdığı birkaç yetersiz bahis, bu tarihe kadar geçen Osmanlı dönemi Mısır tarihine pek âşina olmadığını göstermektedir. Bunun gibi, bu yüzyılın başlarıyla ilgili dönemi de ikinci dereceden birkaç kaynaktan faydalanarak kaleme aldığı görülmektedir.

Eser, Cebertî'nin yaşadığı dönemde Mısır'daki Osmanlı unsuru ve ülkenin Bâbıâlî ile münasebetleri konusunda, Osmanlı arşivleri karşısında ikinci derecede kalmış olmakla birlikte, çok değerli ve zengin bilgiler vermektedir. Fransızlar'ın üç yıl süren Mısır işgaliyle (1798-1801) ilgili bir kaynak olarak da başta Fransızlar olmak üzere birçok Batılı tarihçi tarafından kaleme alınmış, sayı ve muhteva bakımından oldukça zengin literatür içinde, bu dönemin en güvenilir ana kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Fransız işgali ve daha sonraki dönemi araştıran çağdaş Fransız tarihçileri, eserinin üçüncü cildinin üçte ikilik kısmını bu kısa süreli işgale ayıran Cebertî'ye son derece önem vermişlerdir. Bu dönem üzerine ilk elden malzemeye dayanılarak hazırlanmış bulunan *Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Egypte d'après les mémoires, matériaux, documents inédits* (I-X, Paris 1830-1834) adlı büyük eserde de Cebertî'nin tarihine ilgisiz kalınmamış, birçok hususta onun verdiği bilgilere diğer kaynaklardan daha çok güvenilmiştir.

Eserin Kavalalı Mehmed Ali Paşa hükümeti ve reformlarıyla ilgili son kısmı ayrı bir önem taşımaktadır. Bu dönemle ilgili lehte ve aşırı peşin hükümlerle dolu eserlere karşı, aynı dönem için kara bir tablo çizen Cebertî'nin eseri, gerçeğin kavranması bakımından dengeleyici bir özelliğe sahiptir. Cebertî'nin bu konuda söylediklerinin hepsini kabul etmek mümkün olmamakla birlikte, Mehmed Ali dönemi ve öncesini çok yakından tanıyan biri olarak verdiği doğru bilgilerle tesbit ve teşhisleri göz ardı etmek de mümkün değildir.

Cebertî'nin, eserinde daha çok yönetimi ilgilendiren siyasî ve askerî olayları ele almakla kalmayıp yer yer en ince ayrıntılarına kadar sosyal, kültürel ve ekonomik hayata da büyük ölçüde yer vermesi, onu diğer birçok tarihçiden ayıran önemli bir özelliktir. Bu bakımdan eseri, bir devlet veya hükümet tarihi olmaktan çok bir sosyal tarih mahiyetindedir. Kendisi bazı nâdir durumlar dışında tahlil ve değerlendirmeye girmemekle birlikte olayları ve ayrıntılarını sunuşundaki dikkat ve ustalığı, olayların değerlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Tarafsız ve güvenilir kaynaklarla doğruluğunu belgelemeden

olayları kaydetmeye itina eden Cebertî, indî ve peşin hükümlü bazı yaklaşımları bir tarafa, eserinde baştan sona kadar ilmî tarafsızlığın güzel bir örneğini sergilemiştir. Nitekim önsözde, eserini ne herhangi bir yönetici veya yüksek mevki sahibi kimse için, ne de birini methetme veya kötüleme için kaleme aldığını belirtmiştir.

Eserdeki kronolojik bilgiler yanında büyük bir yekûn tutan biyografik bilgiler de son derece önemlidir. Bu bilgilerin bir kısmını başka kaynaklarda bulmak mümkün olmadığı gibi, bazı şahıslar hakkında burada kaydedilen tafsilâtı görmek de mümkün değildir. Bu bakımdan eser, Muhibbî'nin XI. (XVII.) yüzyılı ele alan *Ḫulâṣatü'l-eser*'i ile Murâdî'nin XII. (XVIII.) yüzyılı içine alan *Silkü'd-dürer* adlı eserinin zeyli durumundadır. Eserde Kahire'nin o günkü durumu, caddeleri, camileri, kale ve sarayları hakkında verilen bilgilerin önemine de işaret etmek gerekir.

Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrâhim'e karşı ihtiva ettiği sert tenkitler sebebiyle eserin Mısır'da basılması uzun süre yasaklanmıştır. Neşir teşebbüslerine engel olan hükümet, matbaalara verdiği izin belgelerine de Cebertî'nin tarihini basmamaları şartını koymaktaydı. Eserin ilk olarak, Fransız işgaliyle ilgili kısmı Edîb İshak tarafından *Târîḫu'l-Franseviyye fî Mıṣr* adıyla yayımlandı (İskenderiye 1878). Hidiv Tevfik'in idareyi ele geçirmesinden hemen sonra önce üçüncü ve dördüncü ciltler, ardından da birinci ve ikinci ciltler basılarak eserin tam neşri gerçekleştirildi (Bulak 1297). *ʿAcâʾibü'l-âs̱âr*'ın daha sonra muhtelif neşirleri yapılmıştır (I-XII, Kahire 1302, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil* adlı eserinin kenarında; I-IV, Kahire 1322-1323; I-VII, Kahire 1958-1967, nşr. Hasan Muhammed Cevher v.dğr.; I-III, Beyrut, ts.). Eserin Şefik Mansur, Abdülaziz Halil, Gabriel Nicolas Kahil ve İskender Amûn tarafından *Merveilles biographiques et historiques ou chroniques du cheikh ʿAbd al-Raḥmān al-Djabartī* (I-IX, Kahire 1888-1894) adıyla yapılan Fransızca tercümesi son derece hatalıdır. Eserin üçüncü cildinin birinci bölümü *Egipet u period ekspeditsii Bonaparta, 1798-1801* adıyla I. M. Fil'shtinisky tarafından, dördüncü cildi de *Egipet pod vlast'yn Muhammada Ali, 1806-1821* adıyla Kh. I. Kil'berg tarafından Rusça'ya tercüme edilerek neşredilmiştir (Moskova 1962-1963). Gaston Wiet *ʿAcâʾibü'l-âs̱âr*'ın kullanışlı bir fihristini yapmıştır (*Fihrisü ʿAcâʾibi'l-âs̱âr* [Index de Djabartî], Kahire 1954). Eserle ilgili olarak yapılan çalışmalar arasında Mahmud Şarkâvî'nin *Dirâsât fî Târîḫi'l-Cebertî, Mıṣr fi'l-ḳarni's̱-s̱ânî ʿaşer* (I-III, Kahire 1955-1956) adlı eseriyle Ahmed Saîd Süleyman'ın Cebertî tarihinde Osmanlı Türkçesi ve Farsça'dan Arapça'ya geçmiş kelimeleri topladığı *Teʾṣîlü mâ verede fî Târîḫi'l-Cebertî mine'd-daḫîl* (Kahire 1979) adlı eserlerini de zikretmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA:

Muhammed Abdullah İnân, *Müʾerriḫû Mıṣri'l-İslâmiyye ve meṣâdirü't-târîḫi'l-Mıṣrî*, Kahire 1388/1969, s. 177-189; David Ayalon, "The Historian al-Jabartī and His Background", *BSOAS*, XXIII (1960), s. 217-249; a.mlf., "al-Djabartī", *EI²* (İng.), II, 355-357; P. M. Holt, "Al-Jabartī's Introduction to the History of Ottoman Egypt", *BSOAS*, XXV (1962), s. 38-51; S. Moreh, "Reputed Autographs of 'Abd al-Raḥmān al-Jabartī and Related Problems", *a.e.*, XXVIII (1965), s. 524-540; Ahmed Abdürrahim Mustafa, "ʿAcâʾibü'l-âs̱âr fi't-terâcim ve'l-aḫbâr li-ʿAbdirraḥmân el-Cebertî", *Tİ*, IV, 553-563; D. B. Macdonald, "Cebertî", *İA*, III, 39-40.

AHMET ÖZEL

ACÂİBÜ'l-MAHLÛKĀT
(عجائب المخلوقات)

Yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgiler ihtiva eden, İslâmî edebiyatların ortak eserlerinden biri.

Eskiden coğrafya ve seyahatle ilgili kitaplara genellikle "Acâibü'l-büldân", "Acâibü'l-Hind", "Acâibü'l-mahlûkāt" gibi isimler verilirdi. Buradaki **acâib** kelimesi "hârikalar, görülmemiş ve duyulmamış garip şeyler" anlamına gelmektedir. Bu çeşit eserlerden, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî'nin (ö. 565/1169) yazdığı *Kitâbü'l-Muġrib ʿan baʿżı ʿacâʾibi'l-Maġrib* ile *Tuḥfetü'l-elbâb* ve *Nuḫbetü'l-aʿcâb* adlı eserler sadece birer seyahat ve coğrafya kitabı olmayıp pek çok "acâib"i ve mitolojik bilgileri de ihtiva ederler. Kazvînî'nin (ö. 682/1283) kaleme aldığı *ʿAcâʾibü'l-maḫlûḳāt ve ġarâʾibü'l-mevcûdât* adlı coğrafik ve kozmografik eser ise kendi türü içinde çok beğenilmiş, kısaltılarak veya aynen tercüme edilerek, bazan da ilâvelerle İran ve Türk edebiyatlarına kazandırılmıştır. Ne var ki bu konu Kazvînî'den önce de Arap ve İran edebiyatlarında ele alınmış, değişik veya aynı adlarla bazı eserler yazılmıştı. Meselâ İbnü'l-Esîr İzzeddin el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *Tuḥfetü'l-ʿacâʾib ve ṭurfetü'l-ġarâʾib* (bk. *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 369; krş. *GAL Suppl.*, I, 581, 609) adlı Arapça eseri ile Kazvînî'den bir asır önce Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî es-Selmânî'nin yazdığı aynı adı taşıyan eser buna örnek gösterilebilir (bk. *Keşfü'z-ẓunûn*, II, 1127).

Kazvînî, kısaca *ʿAcâʾibü'l-maḫlûḳāt* olarak tanınan eserini dört "mukaddime", iki "makale" ve bir "hâtime" üzerine tertip etmiştir. Mukaddimelerin birincisinde **acâib'in izahı**, ikincisinde **mahlûkatın taksimi**, üçüncüsünde **garîb kelimesinin mânaları**, dördüncüsünde ise **mevcudatın taksimi** bulunmaktadır. Dört mukaddimeden sonra asıl konuya giren Kazvînî, birinci makalede **ulviyyât** (ayüstü âlemi) ile ilgili bilgiler verir. Bu bilgiler feleklerin hakikati, şekilleri, vaziyeti ve hareketleri; Kamer, Utarit, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Zuhal'den ibaret olan yedi felek, sabit felekler, burçlar; felekü'l-eflâk; gök sakinleri (Azrâil, Mîkâil, Cebrâil ve İsrâfîl'le Münker ve Nekir); zamanla ilgili kavramlar (gece, gündüz, aylar -Arap, Rum ve Fars ayları-, mevsimler) olmak üzere on üç "nazar"da (bölüm) toplanmıştır. İkinci makale **süfliyyât** (ayaltı âlemi) ile ilgili olup yine nazar ve fasıllardan oluşmaktadır. Bunlar anâsır-ı erbaa, ateş küresi, hava küresi (bulut, yağmur, rüzgâr, gök gürültüsü, yıldırım) ve su ile ilgili acâibler, arz küresi ve bazı fasıllarından ibarettir. Eserin bundan sonraki kısmında ise şu bölümler bulunmaktadır: Denizler, adalar, kuyular, madenlerin terkibi, nebatlar, ağaçlar, hayvanlar, insanlar, cinler, devler, kuşlar ve sürüngenler. Hâtime kısmında denizlerin ve karaların acâibinden bahsedilir. Eserin ikinci makalesi birinci makaleden çok daha geniştir (bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2935).

Kazvînî eserini hazırlarken Câhiz'in *Kitâbü'l-Ḥayevân*'ı ile, Aristo'nun *Historia Animalium* adlı eserinin Arapça tercümesi olan *Kitâbü'l-Ḥayevân*'dan, Ebû Hâmid el-Gırnâtî ve Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî'nin eserleri başta olmak üzere, özellikle adlarını belirttiği yirmi kadar kitaptan faydalanmıştır.

ʿAcâʾibü'l-maḫlûḳāt'ın mevcut yazmaları muhtasar ve mufassal olmak üzere birbirinden çok farklı dört ana kola ayrılmaktadır. M. Streck'e göre, Wüstenfeld tarafından 1848 yılında Göttingen'de basılan metin, *ʿAcâʾibü'l-maḫlûḳāt*'ın XVIII. yüzyılda gözden geçirilerek değiştirilen dördüncü koluna dayanmaktadır ki bu, Kazvînî'nin esas tertibinden çok farklıdır. Eser H. Ethé tarafından Almanca'ya çevrilerek 1868'de Leipzig'de bastırılmıştır.